

УДК 343.8

Рудик Микола Миколайович –
здобувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх
справ

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ У ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Висвітлено роль соціально-психологічних факторів у детермінації злочинності як кримінологічної категорії. Розглянуто кримінологічне поняття причини на різних рівнях її узагальнення, окремих категорій і груп злочинів, окремого злочинного прояву. Розкрито класифікацію причин злочинності, детермінанти суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Ключові слова: соціально-психологічні фактори; детермінація злочинності; кримінологічне поняття причини злочинності.

Освещена роль социально-психологических факторов в детерминации преступности как криминологической категории. Рассмотрено криминологическое понятие причины на разных уровнях ее обобщения, отдельных категорий и групп преступлений, отдельного преступного проявления. Раскрыта классификация причин преступности, детерминанты субъективного и объективного характера.

Ключевые слова: социально-психологические факторы; детерминация преступности; криминологическое понятие причины преступности.

Як свідчить суспільна практика, у стабільному економічно розвинутому суспільстві настрої людей перебувають на другорядному місці. На першому – закон, право, порядок, відносна сталість цінової політики. У суспільстві нестабільному, хаотичному, як наше сьогодення, такі настрої набувають першочергового значення. Аналізуючи «шокові» умови «психологічної катастрофи», за яких ми живемо, можна спрогнозувати ймовірність втрати впливу законів на людей. Якщо так, то неминучою є хвиля масової криміналізації. Громадський правонастрій сьогодні помітно відчуває на собі кожен із громадян. Згадаймо Еміля Дюркгейма з його відомою та надзвичайно близькою до нашого сьогодення концепцією соціальної дезорганізації [1].

Дезорганізація призводить до безнормативності. Суспільна ж організація реалізовується завдяки встановленим соціальним, у тому

числі й кримінально-правовим, нормам як межам, допустимого, за яких забезпечується повноцінне функціонування суспільної системи.

На відміну від незмінних природних норм, що регулюють фізичні й біологічні процеси, соціальні норми встановлюються у свідомості та вчинках людей, які взаємодіють між собою. Про норми поведінки домовляються, їх визначають власне люди. Коли такі ж норми відповідають законам суспільного розвитку, вони набувають характеру норм природних [2–4]. Але коли усталені норми суперечать об'єктивним соціальним закономірностям, відбувається зворотній ефект: норма стає аномальною, а нормальним починають уважати відхилення від неї.

Таким чином, в одних історичних умовах позитивні явища можуть перетворюватися на свою протилежність, в інших – негативні явища можуть слугувати позитивними засобами в системі управління суспільними відносинами. Наприклад, в устрої федерації (федеративної держави) ураховано національно-територіальний підхід, що є природно позитивним, оскільки відповідає колективному праву народів на самовизначення.

Проте з часом переоцінка такого підходу, а тим більше абсолютизація (або політична спекуляція), може спричинити виникнення сепаратистських тенденцій, що призводять до відчуження народів, руйнування історично сформованих зв'язків, до численних людських жертв, сплеску політичної та загальнокримінальної злочинності.

Соціально-психологічні фактори призводять до формування негативних правонастроїв не самі по собі, а залежно від того, як впливають на них фактори соціального, правового, політичного, економічного та іншого характеру.

Крім цього, нині важливого значення набувають інші рушійні сили криміналітету – природні фактори. Прикладом можуть слугувати концепції «термічного закону злочинності», що передбачають залежність між певними категоріями злочинності або її складовою та погодою, кліматом, впливом Місяця, Сонця, тобто природозалежними факторами [5].

Отже, у якій би сфері реальної дійсності ми не проводили «кримінологічне зондування», у кожній з них можемо виявити фактори криміногенного характеру. Зокрема, якщо схематично уявити злочинність та її причинно-наслідкові зв'язки з тими явищами, які розглядаються в кримінології, то можна з'ясувати, що злочинність залежить буквально від усього, що становить реальність, адже як немає меж у дослідженні явищ і процесів навколишнього світу, так і меж тих процесів, що протікають у нас самих.

З огляду на свій науковий інтерес, одні вчені досліджують біологічну сутність людини в детермінації злочинної поведінки [6];

другі – спостерігають залежність злочинності від різних природних явищ [5]; треті – звертаються до соціальних властивостей людини, аналізуючи їх криміногенні якості [7]; четверті – вивчають роль соціальних факторів, що продукують злочинність [7]. Унаслідок цього формуються численні авторські концепції причин злочинності [8], які можна класифікувати, виокремивши серед них, наприклад, соціологічні, психологічні, соціально-біологічні. При цьому діапазон наукових інтересів настільки значний, що, з одного боку, він сягає генетики, ґрунтуючись на хромосомних аномаліях клітинного ядра (згадаємо «хромосомний метод» або ендокринну теорію), з іншого – космічних природних об'єктів («кримінальна» активність Місяця).

У такому разі постає питання: де межа кримінологічного аналізу явищ? По-перше, треба обрати з їх безмежної маси тільки ті, що найбільше стосуються злочинності. По-друге, у кожному з цих явищ кримінології потрібно, передусім, визначити ті ознаки, властивості, що, безсумнівно, передбачають «вірус криміногенності».

Здійснивши аналіз зазначених обставин та вивчивши відповідну наукову літературу [9–12] за темою, можна зробити такі висновки.

1. Причини злочинності або злочинної поведінки – це ті самі причини, що визначають поведінку людини в суспільстві, а саме: взаємодіючі суб'єктивні (особистісні) й об'єктивні (позаособистісні) чинники, функціонування яких регламентують соціальні норми, тобто злочинність не має власних причин.

2. Відмінності в причинах незлочинної та злочинної поведінки мають умовний характер (про ці відмінності домовилися люди – учасники суспільних відносин). Передусім, такі відмінності визначають суспільно значущі наслідки того чи іншого типу соціальної поведінки. Це переважно ті самі негативні явища, процеси, що, взаємодіючи, стимулюють і породжують злочинність. Водночас, розмірковуючи відносно того, що злочинність – це кримінально-правове явище, «продукт» кримінального права, може спадати на думку, що право, закони «породжують» злочинність. Отже, виключивши ту чи іншу норму, з Кримінального закону – «викорінімо» конкретний вид злочину. Тут доречно навести судження Е. Дюркгейма про те, що відхилення злочинного характеру стає таким не через якісь особливі «кримінальні» якості, внутрішньо властиві цьому діянню (відхиленню), а з огляду на прийняті в суспільстві норми, визначення такого діяння (відхилення) кримінальним.

3. Злочинність має схожу структуру. Її види, категорії та групи злочинів, маючи спільний кримінально-правовий характер, різняться між собою, у тому числі причинами виникнення. Наприклад, злочини

у сфері оподаткування та сексуальні злочини, умисне вбивство й халатність мають свої ознаки та загалом склади злочинів.

Звісно, що й причини злочинів, з якими бореться, з одного боку, податкова міліція, а з іншого – «міліція моралі», будуть суттєво різнитися. Водночас щось виявиться в них і спільним. Тому необхідно розглядати кримінологічне поняття причини на різних рівнях:

а) причини злочинності або все те, що може її детермінувати, чим можна її пояснити, – повна причина [13];

б) причини видів злочинів, окремих їх категорій і груп – специфічна причина;

в) причини конкретних злочинів – причина окремого злочинного прояву.

Водночас у кримінології існує думка, що оцінює причинну можливість того чи іншого чинника (наприклад матеріальної потреби) на будь-якому із зазначених рівнів [13].

Очевидно, що не всі криміногенні чинники однаково впливають один на одного, на інші чинники, продукуючи злочинність. Одні ніби безпосередньо викликають криміногенний ефект, а за ним і злочинне діяння; другі сприяють йому; треті залишаються нейтральними і їх роль може виявитися двоюкою. Тому причини класифікують за ступенем інтенсивності: першорядні, або причини першого порядку, потім – другого, третього і т. д. (або умови).

Класифікація причин злочинності – питання дискусійне. Завдання тут має полягати в тому, щоб не просто встановити або згрупувати сукупність явищ, процесів (факторів), тією чи іншою мірою причинно пов'язаних зі злочинністю, а й досліджувати їх у взаємозв'язках, як своєрідну систему, визначивши головні її елементи, їх співвідношення та взаємодію, рівні їх прояву тощо, тобто визначити зрештою механізм дії причин та умов злочинів, закономірності його функціонування, визначивши й систему протидії цьому механізму [14].

Систематизація причин злочинності передбачає і їх класифікацію. Здійснюється вона по-різному, однак нам імпонує система кримінологічної детермінації, яку розробила Н. Ф. Кузнецова [8]. Зазначена «система» передбачає такі детермінанти, як причини, умови й кореляти. Причини – це явища (наприклад, антисоціальна побутова психологія), що ніби безпосередньо породжують інші (наприклад, «побутові» та інші злочини); умови – другі після причин детермінанти, що сприяють, по-перше, виникненню причин, а по-друге, їх реалізації.

Наслідок породжує саме причина, що перебуває з наслідком у генетичному зв'язку, а умови не породжують наслідку, бо вони не є в генетичному зв'язку з ним, а впливають на формування причини та її реалізацію.

Кореляти – фактори в масовидних системах, між якими існує взаємозв’язок, але які не завжди свідчать про їх причинний характер. Наприклад, наскільки впливовим серед корелятивів злочинності є ступінь довіри населення до органів внутрішніх справ? Зрозуміло, чим вищим є цей ступінь, тим вищий рівень злочинності (люди активніше заявляють, повідомляють про злочини). Водночас за умов падіння довіри населення до органів внутрішніх справ може знижуватися й рівень злочинності, звідси, якщо інші фактори не «скоригують» статистику, оскільки з корелятами пов’язані не якісні ознаки, а кількісні показники злочинності. Тому бажано визначити щільність кореляції цих окремих факторів у системі детермінант.

Узагальнення зазначених вище наукових підходів дає змогу зробити висновок про те, що система кримінологічної детермінації полягає у двох типах взаємозв’язків: заподіянні й зумовленості злочинності.

На нашу думку, до системи кримінологічних детермінант слід включити й самодетермінацію злочинності або власне злочинність. Під самовідтворенням (самодетермінацією) злочинності слід розуміти причинну зумовленість злочинності як її здатність відтворювати саму себе, тобто вже своїм існуванням заражати, утягувати в злочинну діяльність усе нових і нових осіб (суб’єктів).

Вищезазначене дає підстави обґрунтувати таку схему систематизованих причинних факторів злочинності [8]:

- внутрішні та зовнішні умови;
- позаособистісні негативні суспільні явища;
- індивідуальні властивості;
- абсолютні детермінанти (самодетермінація злочинності).

Абсолютні детермінанти (у власне злочинності) – це не що інше, як самодетермінація злочинності. Чимало кримінологів [9–12] аргументують неприпустимість інтегрування здатності злочинності до самодетермінації в процесі соціальних перетворень.

Головне джерело самодетермінації сучасної злочинності – її організованість. Кримінальну організованість можна розглядати в різних системних утвореннях, наприклад, організованість злочинного середовища, яку можна представити як трикомпонентну складову:

- 1) передзлочинне середовище, що рекрутує кримінальний елемент;
- 2) рецидивне (професійне) середовище, тобто «наполегливі» злочинці;
- 3) злочинний світ (злодійські закони, кримінальні авторитети, «злодії в законі», та ін.).

Найбільш складним кримінальним системним утворенням є наркобізнес, тобто вид організованої злочинності, що передбачає

незаконне виробництво наркотичних засобів, торгівлю ними, пов'язані з контрабандою, бандитизмом, іншими злочинами. Наркобізнес є потужним кримінальним чинником злочинності, або злочинного світу, що постійно рекрутує нових правопорушників.

Організована злочинність проникла в нафтову, переробні галузі промисловості, кредитно-фінансову систему, під її контролем перебувають усі сфери кримінального бізнесу.

Феномен самодетермінації можна проілюструвати на таких прикладах. Відомо, що арешт і засудження лідерів та більшості рядових членів організованої злочинності призводить до того, що, по-перше, учасники, які залишилися на волі, висувають нових ватажків; по-друге, лідери, які вийшли на свободу, формують нові групи й устанавлюють кримінальні зв'язки з персоналом установ виконання покарання, міліцією, військовослужбовцями національної гвардії. Подібні процеси можна визначити (прирівняти) до так званого «ефекту гідри», що означає одну з форм самодетермінації злочинності [15].

Детермінанти суб'єктивного характеру яскраво виражені в злочинній культурі, тобто в такій індивідуальній та груповій поведінці, що зумовлена неформальними нормами, правилами, які суперечать суспільним нормам моральності, законам.

Суб'єктивні детермінанти – це індивідуальні властивості, ставлення осіб, які вчиняють аморальні проступки, правопорушення, у сукупності з відносними умовами мікросередовища, що передбачає також виктимні властивості потенційних потерпілих.

До суб'єктивних детермінант належать такі форми детермінації індивідуальної правосвідомості, як:

правовий інфантилізм, що полягає в недостатності правових знань (прогалинах у них);

правовий нігілізм як усвідомлене неприйняття вимог закону;

феномен переродження правосвідомості – значною мірою спотворена дефектна правосвідомість, що ґрунтується на свідомому запереченні закону.

Детермінанти об'єктивного характеру містять умови, установки, індивідуальні переконання, антигромадську спрямованість людей, які внаслідок цього нехтують кримінальними заборонами.

По-перше, до них належать негативні явища, що здебільшого пов'язані із суспільною свідомістю (правосвідомістю): масовий правовий нігілізм, аморальність, низький рівень загальної культури, пияцтво, нездорова психологічна атмосфера, тобто стан невизначеності, побоювання, викликані швидким підвищенням цін тощо.

По-друге, це – негативні явища та процеси, пов'язані здебільшого із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства:

падінням загального рівня життя, економічною нестабільністю, гігантським бюджетним дефіцитом, грошовим дефіцитом та ін.

Крім цього, необхідно виділити середовище зумовленості об'єктивних детермінант, яке слід розуміти як сукупність найбільш віддалених від суб'єктивних детермінант внутрішніх і зовнішніх умов.

Внутрішніми умовами можна вважати все, чим володіє суспільство, тобто його природні об'єкти – земля, надра, рослинність, вода, тваринний світ, усе те, що становить причинно-наслідкові зв'язки екологічної злочинності.

Зовнішніми умовами є природне й соціальне середовище суспільства – зовнішнє макросередовище.

Отже, відносно причин як конкретних злочинів, так і злочинності загалом, слід констатувати їх дифузії, або складний нескінченний процес переходу, поширення, розчинення причинних факторів, здебільшого суб'єктивних, а також об'єктивних явищ і процесів.

Таким чином, причину злочинності (у її власному значенні) можна уявити як закономірну взаємодію переважно негативних суб'єктивних і об'єктивних факторів, що викликають таку деформацію суспільних відносин, яка набуває кримінально-правового характеру.

Підкреслимо, що під закономірністю слід розуміти саме не випадковий характер, властивий окремому злочину, а закономірність статистичну, яка повторюється в ланцюзі «випадковостей».

Суть ймовірної взаємодії теж полягає в статистичному вираженні, яке дає змогу бачити в досліджуваних взаємозв'язках більшу чи меншу ймовірність тих процесів, що породжують наслідок – злочинність. Наприклад, якщо повернутися до «факторного» причинно-наслідкового зв'язку «приватизація – злочинність», то кримінологічний аналіз цього одного з найважливіших процесів перетворення економіки призведе кримінологів до низки невтішних прогнозів:

приватизація призводитиме до формування нових верств населення з високим криміногенним потенціалом;

прогресуватиме розшарування на нечисленних багатіїв, які живуть у розкоші, та численних бідних, низькооплачуваних, безробітних, бездомних і жебракуючих;

неминуче скорочення управлінського апарату, збройних сил, правоохоронних органів і загалом робочих місць у різних сферах спровадить більшість на соціальне дно, тим самим стимулюватиме багатьох до заняття кримінальною діяльністю (ця обставина спричинить інтелектуалізацію та ще більш широкую професіоналізацію злочинності);

виникне тенденція до зниження порогу мотивації злочинів проти особи й збільшення частки таких злочинних посягань, що

відрізнятимуться жорстокістю й садизмом, зовні безмотивних і неадекватних приводу;

збільшиться кількість тяжких злочинів, зокрема таких, як знищення майна громадян шляхом підпалу, розкрадання та використання зброї;

з досвіду приватизації, проведеної в Угорщині та Польщі, очікується, що в умовах малих масштабів приватизації набудуть значного поширення хабарництво, зловживання з метою придбання державної власності посадовими особами, які беруть участь в оцінці та продажу.

На сьогодні прогнози, які заздалегідь зробили кримінологи, на жаль, підтверджуються. Більше того, подальші процеси подорожчання, згортання виробництва (закриття нерентабельних підприємств, шахт), збільшення кількості інших соціальних факторів ризику не тільки підтверджують, а й посилюють кримінологічні прогнози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Рубеж. – 1992. – № 2. – С. 82–84.
2. Костенко О. Зашморг на злочинність / О. Костенко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 118–120.
3. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения) / А. Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 126 с.
4. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознание преступника) / А. Н. Костенко. – К. : АН УССР, Ин-т государства и права, 1990. – 148 с.
5. Джу́жа О. М. Негативний вплив нових факторів навколишнього природного середовища на насильницькі правопорушення / О. М. Джу́жа // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 2. – С. 3–9.
6. Бауманис Я. Проблемы прогнозирования детерминантов преступности / Я. Бауманис // Закон и жизнь. – 2005. – № 6. – С. 51–52.
7. Мартыненко О. А. Социальные детерминанты правонарушений в органах внутренних дел Украины / О. А. Мартыненко // Право і безпека. – 2005. – С. 76–77.
8. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.
9. Кримінологія : [підруч.] / Джу́жа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жі. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

10. Курс Кримінології. Загальна частина : [підруч.] : у 2 кн. / Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

11. Кримінологія : [навч. посіб.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Колб О. Г. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2010. – 312 с.

12. Профілактика злочинів : [підруч.] / Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.

13. Гришаев П. И. Структура полной причины преступности / П. И. Гришаев. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 63 с.

14. Криминальная мотивация / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 304 с.

15. Номоконов В. Н. Преступное поведение: детерминизм и ответственность / В. Н. Номоконов. – Владивосток : ДГУ, 1989. – 231 с.